במעבה ההר

כתב עת לארכיאולוגיה והיסטוריה של

אזור ההר

קובץ שישי

עורכים:
אהרן טבגר • זהר עמר

אריאל-נווה צוף
תשע"ז (2016)

ועדת המערכת:
פרופ׳ יואל אליצור, האוניברסיטה העברית; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ׳ אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד״ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ׳ עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד״ר יצחק שי, אוניברסיטת אריאל בשומרון

קובץ זה ראה אור בסיוע:
מועצה אזורית מטה-בנימין
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת אריאל ולמדרשת הרי גופנא, תשע״ז (2016)
מסת״ב 978-965-7632-13-0

שער קדמי: מתחם ׳אל־עצירה׳ למרגלות הכפר בית־אילו (צילום: ח׳ ולדר)
שער אחורי: חוליית בור בחורבת זבדה (צילום: א׳ שניידר)

עריכה לשונית: גב׳ שושי הייזלר (עברית), גב׳ רחל קסל (אנגלית)
עיצוב גרפי: ניב עימוד ספרים, הרצליה
עיצוב עטיפה: מחלקת הגרפיקה, אוניברסיטת אריאל בשומרון

תוכן העניינים

אהרן טבגר וזהר עמר — בפתח הקובץ..... 7

עפר שיאון — לזכרו של אדם זרטל ז"ל, 1936-2015..... 10

שער ראשון: מחקרים בהר אפרים ובסביבתו בתקופות שונות

אהרן טבגר, בנימין הר־אבן, יבגני אהרונוביץ׳ ודביר רביב — סקר ארכאולוגי באתרי תקופת הברזל לאורך דרך ההר ממערב לשילה והערה בדבר זיהויו האפשרי של בית מיכה..... 15

דרור בן־יוסף — בקעת הירדן בתקופת הברזל 2 - רועים ומצודות..... 39

אמיתי ברוכי־אונא — סיפור קנאת פינחס ובכי עדתי במקדש בית אל..... 67

יבגני אהרונוביץ׳ — חורבת כפר מָהּ - ישוב יהודי מימי הבית השני בהר בית אל וחומה מתקופת המרד הגדול..... 85

דביר רביב, בנימין הר־אבן ואהרן טבגר — חורבת אל־קט - כפר יהודי מבוצר משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא בדרום השומרון..... 107

זאב ספראי — יהודי ירושלים לאחר חורבן בית שני: קדושה ומעשה..... 129

שער שני: מחקרים במעבה האדמה

עמוס פרומקין — ארכיטקטורה של מפעלי מים קדומים: קמרונות חביתיים במערכות תת־קרקעיות בישראל.....157

ינון שבטיאל — "מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים ואת המערות" - מקורות היסטוריים לתופעת המסתור בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה.....175

איתן קליין — הערכה מחודשת של תבליט הרקולס מחורבת אל-כרמיל שבדרום הר-חברון.....201

שער שלישי: אשנב להצעות זיהוי חדשות

משה גרסיאל — כתובת אשבעל בן בדע שנחשפה במצודת המלך דוד שבעמק האלה: פענוחה וחשיבותה להיסטוריה של התקופה.....219

תקצירים בעברית.....237

רשימת משתתפים.....239

חלק לועזי

בריאנט ג' וד — מיקומה של העי: החפירות בחורבת אל־מקטיר בשנים 1995-2000 ו־2009-2014.....17*

דביר רביב — חורבת קלפה - יישוב יהודי משלהי ימי בית שני ועד מרד בר־כוכבא בצפון הר חברון.....51*

תקצירים באנגלית.....67*

"מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים ואת המערות" - מקורות היסטוריים לתופעת המסתור בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה

ינון שבטיאל

תקציר

המחקר הנרחב על מערות מפלט, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור קיבל במרוצת שלושים השנים האחרונות תאוצה רבת הישגים והרים תרומה חשובה לחשיפת שיטות ההגנה של היהודים בתקופה הרומית הקדומה, במרד החורבן ובתקופת מרד בר כוכבא. אולם השימוש במקורות היסטוריים המתארים הכשרה ושימוש במערות טבעיות כחצובות למסתור בעתות מצוקה, הובא במחקר זעיר פה זעיר שם ולא ניכר חלקם הכולל והרחב. בחלק מהמקורות, גם אם היו זמינים, לא נעשה די כדי להמחיש את השימוש הרחב בעת העתיקה בחללים תת־קרקעיים. קריאה בוחנת במקורות היסטוריים שונים ומגוונים מגלה שהם מתארים לא במעט את שנצבר בעקבות המידע הארכאולוגי על השימוש באמצעי הגנה אלו במהלך תקופות שונות.

במאמר אציג דוגמאות ממקורות מקראיים, מכתבי יוסף בן מתתיהו, מדיו קסיוס, מספרות חז"ל, מעדות אפיגרפית ומכתבי אבות הכנסייה, ואראה שהשימוש שנעשה בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה, היה מוכר גם לכותבי העתים בתקופות שקדמו לחיבוריו של יוסף בן מתתיהו ודיו קסיוס בני המאות הראשונה והשלישית לסה"נ. עוד אציע שהמקורות ההיסטוריים מתארים למעשה שימוש בחללים תת־קרקעיים מסוגים שונים, וניתן לראות בהם התייחסות לשלושת הסוגים המוכרים כיום במחקר: (1) מערות מפלט - מערות טבעיות שנוצרו בתהליכי המסה קרסטית במקומות תלולים, בעיקר במדבר יהודה, בארץ בנימין ולאחרונה גם באזורים נוספים. למערות אלה נמלטו יהודים מאזורים שונים; (2) מקלטי מצוקים - מופע של מערות טבעיות שהתגלה בגליל באתרים תלולים במיוחד, וייחודם שהם עברו הכשרה ונחצבו בתוכם מתקנים שונים שנועדו להישרדות ולהצלת חיים. מופע זה התגלה סמוך ליישובים יהודיים שנודעו בגליל בתקופת הבית השני; (3) מערכות מסתור - חללים שנחצבו לתת־הקרקע והתגלו בעיקר מתחת לשרידיהם של יישובים יהודיים מתקופת הבית השני. מופע דומה מאוד, אם כי בכמויות שונות, התגלה בארץ יהודה ובגליל.

דומה שהמחקר על חללים תת־קרקעיים ששימשו למסתור בעתות מצוקה בגבולות ארץ ישראל בעת העתיקה, התבסס מראשיתו על ממצא חומרי, נומיסמטי ועל מידע אקראי שסיפקו היסטוריונים ידועים כמו יוסף בן מתתיהו על מרד החורבן ודיו קסיוס על מרד בר כוכבא. זאת בשל העדר ממצא כתוב בעל מידע היסטורי.

מאמר זה בא לרכז את העדויות העיקריות שנכתבו על התופעה ולהראות שמקורותיה ההיסטוריים רחבים וראשיתם עוד בתקופת המקרא. אף על פי שאין מחלוקת שהשימוש הנרחב ביותר שנעשה בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה, נשען בעיקר על מקורות המתייחסים למרד החורבן ומרד בר כוכבא.

החוקרים מאפיינים שלושה סוגים של חללים תת־קרקעיים שניתן להציע שאליהם מתכוונים המקורות ההיסטוריים בתארם חללים תת־קרקעיים מסוגים שונים. ניתן להבין את המקורות בהתייחסות לשלשה סוגים:

1. מערות מפלט -מערות טבעיות שנוצרו בתהליכי המסה קרסטית במקומות תלולים, בעיקר במדבר יהודה, בארץ בנימין ולאחרונה גם באזורים נוספים. למערות אלה נמלטו יהודים מאזורים שונים (אשל ועמית 1998, 13; אשל ופורת 2009).

2. מקלטי מצוקים - מופע של מערות טבעיות שהתגלה בגליל באתרים תלולים במיוחד, וייחודם שהם עברו הכשרה ונחצבו בתוכם מתקנים שונים שנועדו להישרדות ולהצלת חיים. מופע זה התגלה סמוך ליישובים יהודיים שנודעו בגליל בתקופת הבית השני (שבטיאל 2014, 13-17).

3. מערכות מסתור - חללים שנחצבו לתת־הקרקע והתגלו בעיקר מתחת לשרידיהם של יישובים יהודיים מתקופת הבית השני. מופע דומה מאוד, אם כי בכמויות שונות, התגלה בארץ יהודה ובגליל (קלונר וטפר 1987; שבטיאל 2014, 104-223).

המחקר הנרחב על שלשה מופעים אלה מזווית היסטורית־ארכאולוגית הרים תרומה חשובה לחשיפת שיטות ההגנה של היהודים בתקופה הרומית הקדומה, במרד החורבן ובתקופת מרד בר כוכבא. בהקשרן של מערות המפלט התגלו ממצאים ארכאולוגיים ונומיסמטיים רבים שהעידו על השימוש בהן בעיקר בתקופת מרד בר כוכבא וגם בתקופות קדומות יותר (אשל ופורת 2009; פרומקין 2015). רמזים משכנעים לשימוש במקלטי המצוקים בגליל בתקופת מרד החורבן נמצאו בספריו של יוסף בן מתתיהו, כמו גם בממצאים ארכאולוגיים שנחשפו תוך כדי חקירתם (שבטיאל 2014, 53-87). המקור ההיסטורי של דיו קסיוס מהווה עד היום את הבסיס המוסכם למידע על הכשרה ושימוש במערכות מסתור בתקופת מרד בר כוכבא (קלונר 1987א, 365; אשל וזיסו 2015, 42-55).

השימוש במקורות היסטוריים המתארים הכשרה ושימוש במערות טבעיות כחצובות למסתור בעתות מצוקה, הובא במחקר זעיר פה זעיר שם. בחלק מהמקורות, גם אם היו זמינים, לא נעשה די כדי להמחיש את השימוש הרחב בחללים תת־קרקעיים, טבעיים כחצובים, בעת העתיקה. עניין זה מצריך בחינה ועיון בעקבות המידע הארכאולוגי שנצבר בעשורים האחרונים ולימד על השימוש הנרחב באמצעי הגנה אלו ברחבי ארץ ישראל במהלך תקופות שונות. בבסיסו של מאמר זה עומדת טענתי שבידינו עדויות היסטוריות חשובות הרומזות או מעידות על שימוש בחללים תת־קרקעיים טבעיים או מלאכותיים למטרות מסתור והגנה בשעת הדחק. על אלו אני מבקש למנות ספרות מקראית, כתובת יוונית שנמצאה בחורן, סוגיות מספרות חז"ל ועדויות מאבות הכנסייה. חיבוריו של יוסף בן מתתיהו טעונים עיון מעמיק יותר, וחיבורו של דיו קסיוס מצריך ראייה רחבה יותר.

להלן אראה גם שהשימוש שנעשה בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה היה מוכר גם לכותבי העִתים בתקופות שקדמו לחיבוריו של יוסף בן מתתיהו ודיו קסיוס בני המאות הראשונה והשלישית לסה"נ. ייתכן שיש במקורות הנוספים הללו תשובה חלקית לשאלת המחקר שטרם פוצחה - מתי לראשונה הוכשרו או נחצבו מערות למסתור מפני אויב פוטנציאלי.

מטרת מאמר זה אפוא לרכז את העדויות העיקריות שנכתבו על התופעה ולהראות שמקורותיה ראשיתם עוד בתקופת המקרא. אין בכך משום סתירה לעובדה שהשימוש הנרחב יותר בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה נעשה בתקופת מרד החורבן ומרד בר כוכבא. על כך מעידים רוב המחקרים שנכתבו מאז התגלו ונחקרו החללים הללו במדבר יהודה (משנות ה־60 של המאה הקודמת ועד היום), בשפלת יהודה, בארץ בנימין ובדרום השומרון (מאמצע שנות ה־70 של המאה הקודמת ועד היום) ובגליל (משנות ה־80 ועד היום) (קלונר וטפר 1987; אשל ועמית 1988; אשל ופורת 2009; שבטיאל 2014; פרומקין ואחרים 2015; רביב ואחרים 2015).

ספרות המקרא

להלן המובאות במקרא על שימוש במערות בזמן מצוקה:

1. בספר בראשית נכתב: "ויעל לוט מצוער וישב בהר... כי ירא לשבת בצוער וישב במערה" (*בראשית* יט, ל). מצוקתו של לוט שדחפה אותו למצוא מקלט במערה, באה על רקע מהפכת סדום ועמורה.[1] את צוער מקובל לזהות בקצה גבול מואב־אדום, בקצה הדרומי־מזרחי של ים המלח, דרומית לעיירה הירדנית, צאפי. אזור זה משופע במערות טבעיות המשמשות עד היום רועים ירדניים. בחפירות שנערכו באתר בשנות השמונים של המאה הקודמת, התברר לחופרים שאחת המערות באזור קודשה בתקופה הביזנטית ונבנה בהן מנזר על שמו של לוט (פוליטיס 2010). תמונת המנזר מופיעה גם במפת מידבא, ומיקומה בעברו הדרומי־מזרחי של ים המלח (אבי־יונה 1996, 16, דף ד; ברסלבסקי 1951, 389).[2]

2. בספר יהושע מסופר: "וינוסו חמשת המלכים האלה ויחבאו במערה במקדה... ויגד ליהושע לאמור נמצאו חמשת המלכים נחבאים במערה..." (*יהושע* י, טו-כז). אבסביוס זיהה את מקדה: "ח' מילין מבית גוברין, מזרחה" (*אבסביוס*, 62). ישעיהו פרס הציע לזהותה בכפר אל־מע'ר, 4 ק"מ מדרום־מזרח ליבנה. הוא תיאר את הכפר בצורה של עיר מערות ובו מערות רבות וקברי סלעים (פרס 1952, 595-596). מגן ברושי הציע לחפשה בין עזקה ללכיש (ברושי 1968). כך או כך מדובר באזור משופע במערכות מסתור ובמערות רבות (קלונר 1987ב).

3. בספר שופטים מסופר: "ותעז יד מדין על ישראל, מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים ואת המערות ואת המצודות..." (*שופטים* ו, ב). לראשונה מתאר מקור היסטורי 'עשייה', כלומר חציבה של 'מנהרות', ויש מקום להניח שמדובר במחילות מסתור. אוהד תירוש הציע שפסוק זה עשוי ללמד על שיטת חציבת מערכות מסתור מתוך מתקנים חקלאיים כ־1500 שנים לפני זמן הפעילות הנרחב במערכות מסתור שהגיע לשיאו בתקופת מרד בר כוכבא (תירוש 1988, 100). השטח הגאוגרפי שבו פעלה מדין נגד ישראל, הוא שטח רחב ידיים מעזה בדרום ועד לעמק יזרעאל בצפון (*שופטים* ו, 4, 33). בשטח זה ניכרת פעילות קרסטית ענפה שיצרה מערות טבעיות בתחום ההררי שבמזרחו של עמק יזרעאל בואכה צפון השומרון ומאפשרת חציבת מנהרות בשטח גאוגרפי רחב.

---

[1] המובאות המקראיות מתייחסות לטקסט כפשוטו ללא כניסה לדיונים בשאלת המהימנות ההיסטורית שהן מציגות (ההדגשות של המחבר).

[2] גם אם אין מדובר בעדות לגילויה של המערה שבה שהה לוט, מעניינת המסורת הביזנטית המשמרת סיפור זה.

4. בספר שמואל א נכתב: "ואיש ישראל ראו כי צר לו... ויתחבאו העם במערות ובחוחים ובסלעים ובצריחים ובבורות" (*שמואל א* יג, ו). הפסוק מציין סוגים שונים של חללים תת־קרקעיים ששימשו למסתור, וניתן למצוא כמותם בארץ בנימין (שבטיאל 2011ב; רביב ואחרים 2015). לדעת יהודה קיל (1981, קטז), המילה 'חוחים' משמעה נקרה בסלע, כלומר חריץ טבעי המתפתח בסלע בצורה אנכית ויוצר חלל תת־קרקעי, מטבעו הוא גם מוסתר על ידי קירות הסלע. המשך הפסוקים מלמד שמדובר במקום מסתור זהה: המספר מתאר את יציאתם של העברים מתוך "החרים אשר התחבאו שם" (*שמואל א* יד, יא). יש לציין שהמילה 'צריח' מקורה שמי, ובערבית על פי BDB ומילון בן יהודה, עניינו חפירת מקום מסתור תת־קרקעית (בראון ואחרים 1907, 863; בן יהודה 1950, 5631). קיל בדעת מקרא פירש את המילה 'צריח' מגדל ומערת קבורה.[3] ייתכן אפוא שלפנינו חציבה ושימוש קדום במערכת מסתור או אפשרות לשימוש במערת קבורה למסתור (לתופעת הכשרתן של מערות קבורה למסתור מתקופת המרד הראשון והשני ראו זיסו 2001, 275; שבטיאל 2014, 8, 222).

5. עוד נכתב בספר שמואל א: "וימלט דוד אל מערת עדולם..." (*שמואל א* כב, א). כידוע, דוד נמלט מפני שאול במרחב שבין שפלת יהודה למדבר יהודה. גם אם מערת עדולם לא זוהתה עד כה, הרי שמיקומה על פי אבסביוס - "מזרחה לאלוותרופוליס [בית גוברין]" (*אבסביוס*, 11) - מקובל. כאמור, כמות המערות ומערכות המסתור באזור זה עשירה מאוד.

6. בספר מלכים א מסופר: "ויהי בהכרית איזבל את נביאי ה' ויקח עבדיהו מאה נביאים ויחביאם חמישים איש במערה..." (*מלכים א* יח, ד). מקום התרחשותם של האירועים בין אליהו הנביא לאחאב ואיזבל היה במרחב השומרון. חבל שומרון הוא חבל משופע בפעילות קרסטית, ועל כן רבות בו המערות הטבעיות. חלקן גדולות ועמוקות ויכלו לשמש מקום מחבוא לנביאים שסכנת חיים הייתה תלויה מעל לראשם (לנגפורד ופרומקין 2013).

7. בספר ישעיה נכתב: "ובאו במערות צורים ובמחילות עפר מפני פחד ה'.... לבוא בנקרות הצורים ובסעיפי הסלעים מפני פחד ה'..." (*ישעיה* ב, יט, כא). תחומי פעילותו של ישעיהו היו ביהודה ובירושלים, אזור עשיר מאוד במערות. הצירוף 'מחילות עפר' יכול ללמד על שיטת המסתור במערכות מסתור חצובות. עמוס חכם (1984, לא) הבחין בין שני הצירופים בפסוק, ופירש שמחילות עפר הן מחילות

[3] לדעת קיל 'צריחה' היא מהנבטית ופירושה קבר בסלע (קיל 1981, קטז, הע' 19).

שנחפרו באדמה בידי אדם, ואילו מערות צורים חצובות בסלע בידי שמים. ככל הנראה, באזור המדובר היו מוכרות מערות רבות, ובעת ההיא היו מרובות עתות המצוקה שעליהן סיפרו הסופרים המקראיים.

8. רמז לתנאים התברואתיים הקשים הקיימים במערכות המסתור ניתן לראות בדברי יחזקאל: "ואשר במצדות ובמערות בדבר ימותו" (*יחזקאל* לג, כז).[4] יש לציין בהקשר זה את פירושו של ר' דוד אלטשולר, בן המאה ה־17, בעל פירוש 'מצודת ציון'. בפירושו הוא הבדיל בין מצדות שהן "מצודות בסלעים" לבין מערות שהן "חפורות בקרקע".

שימוש בחללים תת־קרקעיים בחיבוריו של יוסף בן מתתיהו

בשלושה מארבעת חיבוריו תיאר יוסף בן מתתיהו שימוש בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה. החיבורים הם 'קדמוניות היהודים', 'המלחמה היהודית' ו'חיי יוסף'.

השימוש בחללים תת־קרקעיים בתקופת מרד המקבים בקדמוניות היהודים[5]

בתארו את תקופת מרד המקבים, וכשהוא מסתמך על ספרי החשמונאים (שוורץ ושפנייר 1992, 19), סיפר יוסף בן מתתיהו שלאחר פתיחת המרד במודיעין נמלטו מתתיהו ובניו ומשפחות נוספות ל"מדבר וישבו במערות" (*קדמוניות היהודים* יב, 271-272). אין זה מדיוננו לברר לאיזה מדבר התכוון ספר מקבים א (א, 29) ובעקבותיו יוסף בן מתתיהו, אולם בין אם הכוונה למדבר יהודה או למדבר שומרון, בשני האזורים קיימות מערות מפלט לרוב (שוורץ ושפנייר 1992).

לזמנו נראה שבן מתתיהו התייחס לתופעת המסתור במערות כחלק משיטות ההגנה שבהן השתמשו היהודים בתקופות מצוקה שונות וביתר הרחבה בתקופת מרד החורבן (שבטיאל 2014, 53-87). יתר על כן, בדיקת שימושיו בביטוי מערה או מערות בהקשרן במשפט מראה שהוא הבחין בין מערה טבעית למערה חצובה: כשבן מתתיהו השתמש במונח "ὑπονόμος", הוא התכוון באופן עקיב לחלל תת־קרקעי. המונח "ὑπονόμος" ביוונית מעיד על כל הכשרה מלאכותית של חלל תת־קרקעי לצורך הסתתרות מפני החוק או מהשלטון. לכן מסתבר שמונח זה ציין גם 'מערכות

[4] מערכות המסתור וחלק לא מבוטל של מערות המפלט ומקלטי המצוקים משמשים מגורים לבעלי חיים: דורבנים, שפני סלע, בתי גידול לקרציות ופרעושים נגועים בחיידקים נושאי מחלות, כמו קדחת מערות, שושנת יריחו, לישמניה.

[5] בספרי מקבים השימוש במערות לא מוזכר במפורש אלא בגרסה של יוסף בן מתתיהו.

מסתור'. ואילו כשבן מתתיהו בא לציין שימוש או הסתתרות במערה טבעית, הוא השתמש במילה "σπηλαίος" (ראו שבטיאל 2011א, 24-25).[6] תיאור ההסתתרות של אנשי יודפת ב'מחילות ובמערות' (*מלחמת היהודים* ג, 336) מעיד היטב על עניין זה. וכך כתב בן מתתיהו: "Toίς ὑπονόμοις καὶ τοῖς σπηλαίοις". בתיאור זה הוא הבדיל בין "ὑπονόμος" לבין "σπηλαίος". במונח הראשון הוא ציין הסתתרות במסתור תת־קרקעי, ואילו המונח השני שימש אותו לתיאור הסתתרות במערות טבעיות, כפי שהשתמש בכל פעם שרצה לתאר מערה טבעית (למשל *מלחמת היהודים* א, 304, 307-308, 310-311; ב, 573; *קדמוניות היהודים* יד, 415-417, 420-423; *חיי יוסף*, 188). לפיכך מסתבר שיוסף בן מתתיהו ציין שביודפת היו גם מערכות מסתור וגם מערות טבעיות.[7] בחפירות ארכאולוגיות שנערכו ביודפת התגלו גם מערכות מסתור וגם מערות טבעיות (אביעם 2005, 48, 60, 169).

ארבע פעמים ביטא בן מתתיהו את קיומם של 'מקלטי מצוקים' שהוכשרו במערות הטבעיות שבהרי הגליל, ואת השימוש בהם. פעם אחת בקדמוניות היהודים, פעמיים במלחמה היהודית ופעם אחת בחיי יוסף. למותר לציין שכל מקלטי המצוקים שתיאר סמוכים ליישובים יהודיים שתיאר:

1. משם שלח (הורדוס)... קוהורטה של פרשים ושלוש פלוגות רגלים מזוינים נגד אילו ליסטים היושבים **במערות** (ἐν σπηλαίοις). מערות אלה היו סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארבל... **המערות** (σπηλαίοις ἱκα) היו בהרים מבותרים לגמרי... והיו משופעים והם מוקפים צוקים חדים. בתוך אלה רבצו הליסטים עם כל קרוביהם... עשה המלך תיבות והורידן במכשיר מראש ההר כשהן קשורות בשלשלות של ברזל, משום שאנשיו לא יכלו לעלות מלמטה ולא לזחול ולרדת אליהם מלמעלה מפני חודו של ההר [ארבל] (*קדמוניות היהודים* יד, 415-430).

המקבילה לתיאור זה נמצאת (בשינויים קלים) במלחמה היהודית:

2. ...מיהר [הורדוס] לתקוף את הליסטים **יושבי המערות**...הוא שלח לפניו שלש יחידות של חיל רגלים וגונדת פרשים לכפר ארבל...הוא עצמו [הורדוס] יצא להילחם **ביושבי המערות**. אל **המערות** האלה שבמדרונות

[6] עניין זה התבהר בעזרתו של פרופ' בצלאל בר כוכבא, תודתי לו.

[7] כבר גדעון פרסטר (1983, 155-157) עמד על השימוש של יוסף בן מתתיהו ב־ὑπονόμος כמבטא שימוש בחלל תת־קרקעי במהלך המרד. עמוס קלונר ובועז זיסו (2006, 133) הסיקו מכך שניתן לפיכך לכנות את הדוגמאות שהביא פרסטר כ'מערכות מסתור'.

ההרים התלולים לא הייתה גישה משום צד... פתחיהן היו בסלע היורד היישר לתהום עמוקה... הוא ציווה לשלשל את האמיצים שבחייליו בתיבות קשורות בחבלים עד אשר הגיעו אל פתחי המערות והם טבחו את הליסטים על משפחותיהם... (*מלחמת היהודים* א, 304-313).

בסקר שנערך בכל מערות הר ארבל והר נתאי (ההר שמנגד להר ארבל), נדרשנו לשימוש רב בגלישה בחבלים כדי להגיע לפתחי המערות.[8] המערות שכולן כאמור טבעיות, עברו בתוכן חציבות לצורך התאמתן לשהייה של בני אדם, נחצבו בהן מאגרי מים, מקוואות טהרה, לולאות לקשירת חבלים, גומחות לנרות שמן. ממצאים שונים, כמו מטבעות וראשי חִצים שנמצאו שם, מעידים על פעילות רבה במערות בתקופת מרד החורבן (על סקר מקלטי המצוקים של הר ארבל והר נתאי ראו שבטיאל 2015ב). למותר לציין שסמיכותם של היישובים ארבל מצד אחד של הנחל ומנגד, למרגלות הר נתאי, היישוב היהודי הקדום ששמו לא נודע, הקנתה למערות את הכינוי מקלטי מצוקים.[9]

3. ... נתן יוספוס את דעתו על בטחון הערים כלפי חוץ מכיוון שידע כי הרומאים יפשטו תחילה על הגליל חיזק את ביצורי הערים הנמצאות במקומות המתאימים ביותר להגנה: את יודפת, בירסבה, סלמי, קפרקכו, יפה, וסיגוף וכן את הר תבור, וטריכאי וטבריה: נוסף על אלה הקים חומה **להגנת המערות שלשפת ים גניסר בגליל התחתון**; בגליל העליון ביצר את המקום הנקרא **סלע אקכברון** את צפת, ויבנית, ומרות. בגולן חיזק את ביצוריהן של סלאוקיה, סוגני, וגמלא. לבני ציפורי בלבד נתן לבנות את החומה על חשבונם שכן ראה כי עשירים הם ומשתוקקים להילחם גם בלי לקבל פקודה. בדומה לבני ציפורי ביצר גם יוחנן בן לוי, לפי הוראתו של יוספוס, את גוש חלב על חשבונו. יוספוס עצמו בא אל כל שאר המבצרים וסייע בבנייה ופיקח על חיזוק הביצורים (*מלחמת היהודים* ב, 572-576).

4. ... לסלבקיה ולסוגני, שהיו מטבען כפרים מבוצרים, בניתי חומות ובדומה גם **ביצרתי בחומות את כפרי הגליל העליון הגם שהם סלעיים מאוד**. שמותיהם של הכפרים ההם ימנית, מרות עכברי. בצרתי גם בגליל

[8] את הסקר ערכו כותב המאמר וולדימיר בוסלוב מהמלח"ם. במקביל נעשה סקר מערות הר נתאי של משלחת חפירות ואדי חמאם, בראשות עוזי ליבנר (ראו שבטיאל 2015א, 51-58; צבר ואחרים 2015, 46-50).

[9] היישוב היהודי הקדום בוואדי חמאם נחפר בידי ליבנר (2010). תוצאות החפירה משקפות את הקשר בין תושבי היישוב למקלטי המצוקים.

התחתון: את הערים טריכאי, טבריה וציפורי ואת הכפרים האלה מערות ארבל, באר שבע, צלמין, יודפת, כפר אתא, (כפר) סוגני, יפיע והר תבור. באלה גם אחסנתי חיטה רבה וגם כלי נשק כדי להבטיח לקראת הבאות (*חיי יוסף*, 187).

במחקרי על שיטות ההגנה של יוסף בן מתתיהו בגליל ובניסיוני להתחקות אחר מהותם של הביצורים שנעשו לטענתו על ידו ובפיקוחו, התבררו הדברים האלה: סמוך לחמישה מהיישובים שביצר בן מתתיהו לטענתו, מתנוססים צוקים גבוהים מלאים בעשרות מערות טבעיות שהגישה אליהן מחייבת טיפוס באמצעים טכניים או בגלישה בחבלים. בתוכן התגלו סימני הכשרה לשהות של בני אדם, מאות שברי קנקנים, כלי בישול, פיטסים ובורות מים חצובים ומטויחים שחלקם נחצב מתחת לנטיפים פעילים. במערות התגלו לולאות חצובות לקשירת חבלים, גומחות לנרות שמן, מטבעות מתקופת אלכסנדר ינאי ואחריו. בחלק מהאתרים נמצאו מקוואות טהרה. במקומות אלה התגלו גם ראשי חִצים שהיו בשימוש הצבא הרומי, ומעידים על פעילות מלחמתית במערות בתקופת מרד החורבן.[10] בציינו שהקים "חומה להגנת המערות" הצביע בן מתתיהו על החומה שלימים התגלתה ונחפרה בחלקה על גבו של הר נתאי שמנגד להר ארבל. החומה באורך של 286 מ', בנויה מאבני שדה ולה תשעה מגדלי שמירה שחזיתם פונה לכיוון מערב. כיוונם של מגדלי השמירה מלמד שתפקיד החומה היה להגן על המערות מפני אויב שיגיע מצד מערב. זאת מאחר שבלתי אפשרי לתקוף את המסתתרים במקלטי המצוקים מצִדיו האחרים של המצוק בהיותם תלולים במיוחד (על חומת הר נתאי וחפירתה ראו ליבנר ואחרים 2015א).

התיאור שלהלן מבטא שימוש במערכות מסתור:

שהרי אין לאלה (לתושבי הטרכון) לא ערים ולא נחלות שדה אלא מקומות מחסה באדמה ומערות והם חיים יחד עם הבהמות. התקינו לעצמם גם מקוואות מים והכינו מראש מזונות שנתנו להם את היכולת להתנגד זמן רב ביותר ממקומות סתר. המבואות היו כמובן צרים כדי מעבר אחד ואילו בפנים היו המערות גדולות במידה שלא תיאמן ועשויות לשמש מקום של רווחה. הקרקע שמעל למשכנות אינו נישא אלא הוא כפני המישור. הסלע כולו קשה ולא נוח להלך בו אם לא ישתמש אדם בשבילים לפי הדרכה. ברם אלה אינם ישרים אלא מתפתלים פיתולים רבים (*קדמוניות היהודים* טו, 346-348).

[10] את עבודת המחקר עשיתי במסגרת כתיבת עבודת הדוקטור בהנחיית פרופ' חנן אשל ז"ל ופרופ' בועז זיסו (שבטיאל 2009א). לתופעת מקלטי המצוקים בחמשת האתרים ראו שבטיאל 2014, 53-87; 2015א, 8.

מדובר בתיאור מדויק של חללים תת־קרקעיים שלהם כל המאפיינים של מערכות מסתור (על המאפיינים של מערכות המסתור ראו שבטיאל 2014, 105-107, 222-223). אזור הטרכון שעליו מדובר ידוע כשטח שבו התגלו הרבה מאוד מערכות מסתור (להלן).

הכתובת מחבל טרכון

לתיאור זה של יוסף בן מתתיהו יש מקבילה בכתובת עתיקה ביוונית שהתגלתה בחבל הטרכון (ממזרח לגולן) בתחילת המאה ה־19. הכתובת, שנותרו בה שורות ספורות הניתנות לפיענוח, מתארת ככל הנראה מגורים ומסתור של תושבי חבל הטרכון מן העיר קנת (מצפון מזרח לסוידא) בתוך מערות חצובות לתת־הקרקע בתקופתו של אגריפס הראשון שפעל רבות בתחום הביטחון (אפלבאום ואחרים 1978, 44; הרטל 2005, 406).[11] הכתובת נמצאה משולבת בתוך שני נדבכים של קיר שהיו בשימוש משני של מבנה גדול שנראה כשרידי כנסייה. ויליאם הנרי וודינגטון חקר את הכתובת במחצית הראשונה של המאה ה־19 (וודינגטון 1968, 533-534, מס׳ 2329; וראו גם מריל 1881, 76). על פי וודינגטון, מדובר בכתובת שבה הוכיח המלך אגריפס הראשון (ככל הנראה) את תושבי חבל הטרכון (ממזרח לגולן) על שהם חיים כמו חיות טרף במאורות, והוא קרא להם לבנות בתים ולעזוב את אורח חייהם הקודם. לדברי וודינגטון, אורח החיים של תושבי הטרכון היה של פשיטות ושוד ושל חיים במערות מרווחות בעלות פתחי כניסה צרים (תיאור זה נסמך על יוסף בן מתתיהו ולא רק על פי עדות הראייה של וודינגטון). אלה שימשו למגורי האנשים עם בעלי החיים, למחסנים ולאגירת מים. שם יכלו להתגונן מפני התקפות למשך תקופה מסוימת. וודינגטון שהה באזור כחמישה חודשים ודיווח על קיומם של מגורים תת־קרקעיים במקומות רבים בחוראן ובאזורים הסמוכים. הוא סיפר שביקר בג׳בל חוראן ובלג׳ה (בערבית מובנו ׳מקלט׳), שם קיימות חפירות תת־קרקעיות רבות. גם הדרוזים דיווחו לו על קיומן של מערכות תת־קרקעיות חפורות בכל הסביבה. מכאן מתקבל על הדעת כי וודינגטון רמז בפיענוח הכתובת שראו עיניו על קיומן של מערכות מסתור. לביסוס טענתו הביא וודינגטון את יוסף בן מתתיהו בקדמוניות היהודים. שם תיאר בן מתתיהו את תושבי הטרכון בימיו של הורדוס כ״אנשים החיים חיי הפקר והם מלסטמים את ארץ אנשי דמשק״ (*קדמוניות היהודים* טו, 344). נראה שבדומה למתואר בכתובת ציין בן מתתיהו שאנשי הטרכון חצבו לעצמם מערות כמקומות

[11] לדעת משה הרטל לא ברור אם מדובר באגריפס הראשון או השני.

למילוט ולמחסה והתקינו בתוכן מקוואות מים והכינו מראש מזונות (שם, 347). גם סטראבו נקט בלשון דומה כשתיאר את תושבי טרכון, וכינה אותם שודדים שהיו מסתתרים במערות (סטראבו XVI, 2, 16).

בתיאור שלהלן ייתכן שמדובר במחילת מילוט:

> בלחץ האויב נדחקו היהודים אל מגדל מבוצר היטב... כאשר עלה המגדל באש סרו משם הרומאים... בסברם כי ניגר ניספה. אך הוא קפץ מן המגדל אל נקבה שבתוך המצודה וניצל... (*מלחמת היהודים* ג, 27).

שלוש הצעות תרגום יש למקום שאליו קפץ ניגר שבתיאור הנ"ל. מאחר שכל תרגום מבטא גם את פרשנותו של המתרגם, מן הראוי להביא במקרה זה את התרגומים המבטאים את הפרשנות השונה של כל מתרגם למילה σπηλαίοις.[12] במקור היווני מופיעה המילה σπηλαίοις, שכאמור, מלמדת על מערה טבעית. ליזה אולמן (*מלחמת היהודים* 2009, 313) תרגמה "נקבה", ויליאם וויסטון (*מלחמת היהודים* 1895, III, II, 3) תרגם "subterraneous cave" [מערה תת־קרקעית], ואילו הנרי תאקרי (*מלחמת היהודים* 1989, 583) תרגם "Cave in the recesses of the fortress" [מערה במעמקי המבצר]. תרגומה של אולמן מלמד על אפשרות שמדובר במחילת מילוט (להתייחסות לשיטת מסתור זו ראו שבטיאל 2014, 9, 115-116). תרגומו של וויסטון מלמד על מערכת מסתור, ורק תרגומו של תאקרי עשוי להיות מכוון למערה טבעית שהייתה חלק מהמבצר, אך כמובן גם לחלל תת־קרקעי חצוב מתחת למבצר.

> אחד היהודים הרבים שנמלטו אל המערות...באותו היום הרגו הרומאים את כל מי שנגלו לעיניהם. בימים הבאים בדקו בקפידה את מקומות המסתור, התנקמו במי שהסתתרו במחילות ובמערות.....הרומאים החלו בחיפוש נרחב אחרי יוספוס....לכן בדקו...את מקומות המסתור... הצליח יוספוס... לחמוק מידי אויביו ולקפוץ לתוך בור עמוק אשר מצדו האחד התחבר עם מערה רחבת ידיים (πλατὺ σπήλαιον) הסמויה מעיני העומדים מעליה....בשעות היום אמנם נשאר במחבוא... אבל בלילה עלה וחיפש דרכי מילוט. ולא הייתה לו דרך לחמוק... שב וירד אל המערה... בעוד יוספוס מהסס...עמדו החיילים הנרגזים לשלוח אש במערה... (*מלחמת היהודים* ג, 334-350).

הקטע לעיל עוסק כולו בהסתתרות של היהודים במערכות מסתור ובמערות טבעיות בעת המערכה על יודפת. על פי יוסף בן מתתיהו, כשחדרו הרומאים לעיר,

[12] תודתי לפרופ' אשר עובדיה ולעו"ד גדעון רוזנבלום על הארותיהם החשובות.

הם חיפשו καταδύσεις, ועל פי תרגומו של תאקרי (*מלחמת היהודים* 1989, 671) חיפשו הרומאים "hiding places". כשתיאר בן מתתיהו את הבדיקה הקפדנית של הרומאים במקומות המסתור, הוא השתמש בשני המונחים וציין שהרומאים חיפשו את היהודים ב־"Toís ὑπονόμοις καὶ τοῖς σπηλαίοις", כלומר גם במערות הטבעיות שביודפת וגם במערכות המסתור.

ביודפת התגלו שתי מערכות מסתור (אביעם 2005, 48-51, 61-62; שבטיאל 2014, 158-161). אחת מהן, שהכניסה אליה היא כמקובל בחלק ממערכות המסתור, נחצבה בדופנו של בור מים או מתוך בור חצוב לתת־הקרקע (שבטיאל 2014, 8). גם מערכת המסתור השנייה ביודפת מחייבת ירידה בפיר שעומקו כ־1 מטר, לתוך מערכת המסתור, ועל כן השימוש של בן מתתיהו בפועל 'ירד' משקף תיאור מציאותי של פני השטח. הישארותו של בן מתתיהו במחבוא, הניסיון לחמוק בלילה, הירידה חזרה למערכת המסתור וכן הרצון של הרומאים לשלוח אש לתוך המערכת, אלו תיאורים המשקפים באופן ראלי את מצבם של המסתתרים במערכות המסתור בעתות מצוקה במהלך מרד החורבן ולאחריו במרד בר כוכבא (להלן). כפי שכבר הזכרתי, ביודפת קיימות גם מערות טבעיות וגם מערכות מסתור שניתן לראותן בשטח האתר.

בתיאור שלהלן נראה שמדובר בשימוש ב'מקלטי מצוקים': "בגיא הנקרא פרטאי הרחיב [שמעון בר גיורא] מערות רבות ומצא גם רבות שהתאימו לצרכיו. הטמין בהן את אוצרותיו וגנז בהן את שללו..." (*מלחמת היהודים* ד, 512-513).

בסקר מערות שערך יוסי פטריך בנחל פרת ויובליו בשנות השמונים של המאה הקודמת, הוא הציע שגיא פרטאי הוא ככל הנראה נחל פרת (ואדי קלט), ושמכלול של 19 מערות טבעיות, שבתוכן התגלו סימנים של הכשרה רחבת ממדים, אפשר שהיה מקום המפקדה של שמעון בר גיורא שתיאר בן מתתיהו (ראו פטריך 1986; שבטיאל 2009א, 195-199; לדעה אחרת ראו קליין 2010). בסקר נוסף שערכתי במערות נחל פרת בשנת 2007, התברר לי שהמערות האלה עונות להגדרה 'מקלטי מצוקים': מדובר במערות טבעיות שלחלקן הגדול ניתן להגיע באמצעות גלישה בחבלים בלבד. בתוכן נעשתה הכשרה רבה, נחצבו בהן מאגרי מים, הורחבו חללים טבעיים ונחצבו ארובות מעבר ממפלס למפלס. מאחר שלשיטתי מקלטי מצוקים אמורים להיות סמוכים ליישובים יהודים, הרי שהיישובים היהודים הסמוכים למקלטי המצוקים בנחל פרת עשויים להיות מכמש או נעין, שמוזכר אצל בן מתתיהו (*מלחמת היהודים* ד, 511; שבטיאל 2011ב, 50-51).[13]

[13] על זיהוי נוסף של היישוב נעין, שגם בסביבותיו קיימות מערות מסוגים שונים, ראו קליין 2010.

מפרק ה ואילך תיאר בן מתתיהו את המצור על המקדש. מסתבר שהשימוש בתעלות ניקוז שהפכו למערכות מסתור ובמחילות מילוט ניכר בתיאוריו. וויסטון הבחין בתרגומו בדקויות שבין המושגים:

1. "הם [הקנאים] נטשו אפוא את השמירה על הערים...ונמלטו **אל המחילות שמתחת למקדש**" (*מלחמת היהודים* ה, **102**).[14]

במקור היווני לקטע זה לא השתמש בן מתתיהו במונח 'מערות' אלא במונחים τὰ κοῖλα καὶ χαραδρώδη (*מלחמת היהודים* **1895** V, III, **3**) שוויסטון תרגם subterranean caverns.

2. תקווה אחרונה תלו העריצים וחבורת הליסטים אשר עימם **במחילות** (toῖς ὑπονόμων). הם ציפו שלא יתגלו אם יצליחו לברוח אליהן... בבטחם **במעברים התת־קרקעיים** (toῖς ὑπονόμοις). הציתו יותר דליקות משעשו **זאת הרומאים... את הנמלטים מן ההלהבות אל התעלות** (τὰς διώρυχας εἰ) הרגו... (*מלחמת היהודים* ו, **370-372**).
3. "מקצתם ירדו **אל המחילות** (toῖς ὑπονόμοις) ..." (שם, **392**).
4. "הם נמלטו תחילה אל הגיא אשר מתחת לשילוח...הם נהדפו בידי השומרים... ולבסוף ירדו **אל המחילות והסתתרו בהן** (τοὺς ὑπονόμους εἰς κατέδυσαν)" (שם, **401-402**).
5. לאחר שהרגו הרומאים או לקחו בשבי כל מי שנראה לעין, החלו מחפשים **את המסתתרים במחילות** (τοὺς δ' ἐν toῖς ὑπονόμοις): ביקעו את הקרקע והרגו את כל מי שנתקלו בו (שם, **429**).

תעלות ניקוז ששימשו את הנצורים כמערכות מסתור מתחת למתחם הר הבית, חשפו זה מכבר רוני רייך ואלי שוקרון (**2010**, 75-77; רייך **2011**, 128-129). השניים חשפו (מחדש) תעלת ניקוז ארוכה בין מצוק הסלע הדרומי־מערבי של גבעת עיר דוד ובין בְּרֵכת השילוח. התעלה נתגלתה מתחת לרחוב מדרגות ארוך, והיא חצובה בתוך הסלע ומקורה בלוחות הריצוף של הרחוב, אורכה כ־**600** מ'. גובהה מאפשר בחלקים מסוימים הליכה על ארבע או הליכה שפופה. לדברי החופרים, נתגלו בתעלה סימנים שבמקום מצאו אנשים מסתור בימי המצור של מרד החורבן. החופרים ביססו מידע זה על סירי בישול תמימים שמצאו במקום ושתוארכו לתקופה הנדונה וגם על

[14] אולמן (*מלחמת היהודים* **2009**, **450**, הע' **102**) הביאה בתרגומה עוד שני אזכורים במקורות לגבי קיומן של מחילות מתחת להר הבית (*משנה תמיד* א, א, ג; *טאקיטוס*, ה, **12**, **1**).

הפרצות ברחוב (של ביקוע הקרקע) שחשפו את התעלה. לדעת החופרים, הממצאים שלהם מאמתים את שכתב בן מתתיהו בקטעים שהבאתי לעיל.

בשני התיאורים שלהלן יש עדות לחציבתן של מערכות המסתור ומחילות מילוט ולדרכי הכניסה והיציאה של מקומות מסתור אלה: במרבית מערכות המסתור הכניסה למערכת המסתור היא בירידה לבטן האדמה, ושם נפתחות המחילות לזחילה או להליכה בכריעה. להלן תיאור הפעולות כסדרן:

> בימי המצור על ירושלים היה שמעון בעיר העליונה...ויחד עם כולם **ירד אל אחת המחילות הנסתרות** (τῶν ἀφανῶν ὑπονόμων) **הם התקדמו לאורך החפירה הישנה** עד סופה וכאשר נתקלו באדמה מוצקה החלו **לחצוב** בה בתקווה שיוכלו להמשיך ולהתקדם... **ועלה מן האדמה... עלייתו מן האדמה הביאה... גם לגילוי מספר רב מאוד של מורדים נוספים במחילות** (*מלחמת היהודים* ז, 26-29, 35).

תיאור אחרון של הסתתרות יהודים במסתור תת־קרקעי חצוב, ככל הנראה, התרחש על פי בן מתתיהו במצדה:

> ... אשה זקנה אחת ואשה נוספת... ויחד אתן חמשה ילדים, נמלטו... ומצאו **מסתור בתעלות שהובילו מתחת לפני הקרקע מי שתייה.** (τοῖς ὑπονόμοις, οἵ ποτὸν ηγον ὕδωρ διὰ γῆς, ἐγκατακρυβῆναι) (שם, 399).

תיאור זה מוכר בעיקר ממערכות מסתור שנחצבו מתוך בורות מים. מספרם של אלה רב, והן התגלו בארץ יהודה ובגליל. נדיר למצוא מחילות שהיו בעבר תעלות להובלת מים והפכו למחילות מסתור.[15]

כאמור, כל המובאות הלקוחות מחיבוריו של בן מתתיהו מלמדות על שימוש נרחב בחללים תת־קרקעיים מהסוגים שמניתי בהקדמה.

שימוש בחללים תת־קרקעיים בחיבורו של דיו קסיוס

> ...כשהדריאנוס התרחק, מרדו בו היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן במערכה חזיתית עם הרומאים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם **במחילות** ובחומות כדי שישמשו להם כמקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי אלה לקראת אלה מתחת לפני

[15] לאחרונה חשפתי וחקרתי מערכת מסתור כזו באתר חפירות חוקוק שבגליל בהרשאתה של ג'ודי מגנס (שבטיאל 2016, 145-147). כפי שכבר הערתי, יש אצל בן מתתיהו שיטתיות בבואו לתאר חלל חצוב.

הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת־קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור... (*קסיוס ד׳ו*, 12).

כאמור, דיו קסיוס משמש כמקור העיקרי לעדות לשיטת מערכות המסתור כאמצעי ההגנה המוכר ביותר בתקופת מרד בר כוכבא בארץ יהודה. עד כה התגלו שם כ־350 מערכות מסתור, וחלקן הגדול תוארך לתקופת מרד בר כוכבא (על מספרן של מערכות המסתור בארץ יהודה ראו קלונר וזיסו 2006, 135; 2014, 59; אשל וזיסו 2015, 55; על מספרן של מערכות המסתור בגליל ראו שבטיאל 2014, 222-223; 2016, 175, הע׳ 5). כמובן, יש לציין שככל שמחקרן של מערכות המסתור בארץ יהודה מתפתח, ברור יותר שחלק ממערכות המסתור היה בשימוש כבר במרד הראשון (זיסו 2001, 272-273, 276). גם בגליל נחשפו בשנים האחרונות מערכות מסתור, שחלקן מבחינה טיפולוגית מתאים למערכות שזוהו ביהודה כמערכות השייכות לתקופת מרד בר כוכבא (שבטיאל 2014, 222, 226-227). רק לאחרונה התגלתה ונחפרה בגליל מערכת מסתור שהממצאים בה מלמדים על השימוש בה בתקופת שתי המרידות (ליבנר ואחרים 2015ב). אין בכך כדי ללמד שהגליל אכן נטל חלק במרד בר כוכבא, אך יש בכך אפשרות ללמד שלא מן הנמנע שהגליל התכונן למרד בר כוכבא, באותם אמצעי ההגנה אותם הכיר עוד ממרד החורבן.

התייחסות למערכות מסתור בספרות חז״ל[16]

הביטוי הנפוץ שבו חז״ל משתמשים לתיאור מערכות מסתור הוא מחבוא או מחבואה (סמט 1986, 9):

1. ״אמר רב אידי בר אבין אמר ר׳ בר אשיאן אם יש שם **מחבואה** אחת מצלת על הכוהנות כולן״ (*בבלי, כתובות* כ״ז, ע״א).

הבבלי במקום זה מתייחס למשנה (*כתובות* ב, ט). משנה זו עוסקת במצב שבו עיר נכבשה בידי האויב שצר עליה (כרכום), וקיים חשש מבוסס שהנשים נאנסו. מחמת חשש זה אסורות נשות הכוהנים על בעליהן. דעת האמוראים היא שאם נשות העיר היו חבויות במחבואה, היינו במערכת מסתור, ניתן להתירן לבעליהן הכוהנים. מכאן אפשר להסיק שההסתתרות במערכת מסתור הקנתה מספיק ביטחון שנשים ניצלו מאונס ולא נפגעו בהיותן במסתור.

[16] גם במקרה זה לא הובאו המקורות על פי סדרם הכרונולוגי אלא לפי מידת התייחסותם לנושא המסתור.

2. "הגיעה שעת וסתה ולא בדקה הרי זו טמאה רבי מאיר אומר אם הייתה במחבוא והגיעה שעת וסתה ולא בדקה, הרי זו טהורה מפני שחרדה..." (*משנה, נידה* ד, ז).

המשנה פותחת בדין יסודי וקובעת כי אישה שלא הקפידה לבדוק מתי בדיוק התחיל המחזור החודשי, היא טמאה. ר' מאיר שהוא בן דור מרד בר כוכבא, מסייג את הדין בקביעה שאישה שהייתה **חבויה במחבוא** (מערכת מסתור), מאחר שלא הייתה במצב נורמלי לבדוק את עצמה, אלא הייתה במצוקה, נחשבת לטהורה.

3. מקרים של לידת ילדים ב'מחבוא' ודיון בבעיות ההלכתיות הנובעות מהם מובאים בכמה מקורות (*תוספתא, יבמות* יב, ד-ה; *תוספתא, בכורות* ו, ב-ט; *תוספתא, בבא בתרא* ט, ג; *בבלי, יבמות* צט, ע"א). בכל המקורות האלה מוצגות בעיות של זיהוי הוולדות שנולדו, כלומר עקב הצפיפות הרבה והחיים במצוקה במחבוא נוצר חשש שהוולדות התערבבו ואין יודעים מי נולד למי, או מי נולד בכור ויש לערוך לו פדיון. נוסף על בעיה מרכזית זו התעוררו גם בעיות של ייבום וחליצה. ניתן לראות את המקרים הנידונים במקורות אלה כמקרים מציאותיים הנובעים משהות ארוכה של כמה משפחות במערכת מסתור חשוכה בתנאי לחץ וצפיפות ובדוחק רב. במצבים כאלה יש בהחלט מקום להניח שמקרה של חילוף ולדות עלול להתרחש (על הראליה במקרים המתוארים ראו ספראי 2011, 34).

> 4. אמר להן רבי עקיבא אי אתם מודים לי בנותן ערובו **במערה** שאין לו ממקום עירובו אלא אלפיים אמה. אמרו לו אימתי, בזמן שאין בה דיורין, אבל יש בה דיורין מהלך את כלה... שאפילו סוף מדתו כלה **במערה** (*משנה, עירובין* ה, ט).

במשנה זו מציג רבי עקיבא את נושא העירוב לאלה שאמורים לצאת מתחום שבת, והם "דיירים במערה". הם מקשים על רבי עקיבא בשאלה אימתי, ותשובתו מבדילה בין "בזמן שאין בה דיורין" לזמן "שיש בה דיורין". התשובה גופה מלמדת על האפשרות הסבירה שמדובר במערכת מסתור שהרי מערכות המסתור אינן משמשות למגורים קבועים אלא למגורים זמניים בתקופות מצוקה. מכל מקום ברור שרבי עקיבא הכיר היטב את תופעת מערכות המסתור, ועל כן היה יכול להבדיל בין זמן השימוש במערכת המסתור לצורך עירוב, לזמן שהמערכת אינה בשימוש.

5. רמז לאירוע שהתרחש בחלל תת־קרקעי: "סנדל המסומר מאי טעמא?" (*בבלי, שבת* ס, ע"א).

בעיית היציאה בסנדל מסומר נבחנה פעמים מספר בהקשר של תופעת המסתור (שחר 1987; אשל 1998; ספראי 2011, 35-39). הדין היסודי מתחיל במשנה (*שבת* ו, ב) הקובעת שאין לצאת בסנדל מסומר, והגמרא מביאה את הנימוק לכך:

אמר שמואל שלפי הגזרה היו **נחבאין במערה** ואמרו הנכנס יכנס והיוצא אל יצא. נהפך סנדלו של אחד מהן כסבורין הם אחד מהן יצא. וראוהו אויבים ועכשיו באין עליהן. דחקו זה בזה והרגו זה את זה.

מסתבר שאחד המתחבאים יצא ממערכת המסתור והיה נעול בסנדל מסומר. כאשר שב למערה, נחשב בטעות לחייל רומאי. הדבר גרם לבהלה, והמתחבאים רמסו זה את זה במנוסתם המבוהלת לתוך מערכת המסתור או אל מחוצה לה. גרסה דומה נמסרת בהקשר זה ובמקום זה מפי רבי אילעאי בן אלעזר: "**במערה** היו יושבין ושמעו קול **מעל גבי המערה** כסבורין היו שבאו עליהם אויבים דחקו זה בזה והרגו זה את זה.." ניתן ללמוד מכך שמדובר במערכת מסתור או במערת מפלט.

6. "עישנו עלינו בית עישנו עלינו **מערה**" (*בבלי, יבמות* קטו, ע"א). אף על פי שיסודו של מקור זה בבבל, הוא משקף את שיטתם של הרומאים לחיסול המתחבאים במערכות המסתור - חנק מעשן.[17]

7. על אלה אני בוכיה. אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, אחת בחמת גדר, ואחת בבית לחם, ואחת בכפר לקטיא, אמר כל מאן דיעירוק מן הכא מתציד הכא, אפיק כרוזין מכריזין ואומרים, כל הן דאית יהודאי מטמר אית ליה מילא, ויפוק ליה... ומייתי מנהון ואכלין. עובדא הוה בחד סייעא דהוו מטמרין בחדא **מערה**, אמרי לחד מנהון זיל אייתי לן חד קטול ולכליניה, נפק ואשכח לאבוי קטיל וטמריה, ויהב עלוי סימן, עאל ואמר להון לא אשכחת כלום, נפק אחרא מנהון ואזיל לריחיה דההוא קטילא וגלוי עלוי ואייתיתיה, יתבין אילין אכלין ליה קהיין שינוי דיינוקא, א"ל מן הן את אייתיתיה האי קטילא, א"ל מן זיו פלני', א"ל מה סימן הוה עלוי, א"ל מילא פלנית ומילא פלנית, אמר ווי להההוא טליא מבשר אבוי אכל, לקיים מה שנאמר לכן אבות יאכלו בנים (בקרבך) [בתוכך] ובנים יאכלו אבותם (*יחזקאל* ה, י) (*איכה רבה* א, מה).

[תרגום וביאור: אדריאנוס עצמותיו שחוקות (ביטוי גנאי מתורגם מ"שחיק טמיא", כינוי לרשעים גדולים שעצמותיהם ירקבו בקבר = ימח שמו וזכרו) הושיב שלש משמרות אחת בחמת גדר, ואחת בבית לחם ואחת בכפר לקטיא, אמר: כל מי שיברח מכאן ילכד כאן, הוציא הודעות שהכריזו ואמרו: בכל מקום שבו יהודי **מסתתר** יש לי דבר לתת לו (מילא - דבר, יש מסבירים מילא = הבטחה) כשיצא מהמסתור. מעשה היה בסיעה אחת שהיו מסתתרים **במערה** אחת, אמרו לאחד: לך הבא גופה אחת

[17] ספראי הציע שהבבלי משמר סיפור ראלי שרקעו ארץ ישראלי מובהק; ראו ספראי 2011, 39.

ונאכלנה, יצא ומצא את אביו הרוג, וכיסה אותו ושם עליו סימן- ציון, חזר ועלה ואמר להם שלא מצא כלום, יצא אחר (מהמסתור) והלך לפי הריח של הגופה וגילה אותה והביאה, ישבו ואכלו, וקהו שיניו של הילד (הרגיש כאב שיניים עמוק, לא יכול להמשיך לאכול), אמר לו (לזה שהביא את הגופה) מהיכן הבאת את הגופה הזו? אמר לו: מזווית- פינה פלונית, אמר לו: איזה סימן היה עליה? אמר לו: דבר זה ודבר זה, אמר: אוי לו לנער (טליא) שאכל מבשר אביו, לקיים מה שנאמר אבות יאכלו בנים].[18]

האירוע המתואר בקטע זה מביא לקיצוניות את מצוקתם של המסתתרים במערכות המסתור. מדובר במצב שבו המסתתרים נאלצים לאכול גופות שהיו מושלכות בשטח, ובמקרה המתואר אכל אחד המסתתרים את בשר אביו. יש לציין דבר חשוב בהקשרו של הסיפור: בגרסה נוספת של מדרש זה התרחש האירוע בבקעת בית רימון שבגליל (ראו ספראי 1981, 74-76). בקעה זו מחברת בין בקעת תורען לבקעת בית נטופה. בשולי בקעת בית נטופה התקיים בתקופה הרומית הקדומה כפר יהודי גדול בשם רומא. בן מתתיהו ציין שהכפר רומא היה כפר הולדתם של שני אחים: נטירא ופיליפוס, שהשתתפו בהגנת היישוב יודפת בימי מרד החורבן (*מלחמת היהודים* ג, 229-233). בחורבת רומא הקיימת עד היום בשוליו המערביים של הכפר הערבי רומנה, התגלתה ונחפרה מערכת מסתור מסועפת וחציבתה מוקפדת (על מערכת מסתור זו ראו שבטיאל 2014, 175-176). מבלי להתייחס לראליה של הסיפור המופיע במדרש רבה לא מן הנמנע שבסיסו של האירוע התרחש במערכת המסתור של חורבת רומא.

8. לא ניתן לסכם פרק זה מבלי להביא את סיפור הסתתרותו של רבי שמעון בר יוחאי במערה. אביא להלן את המקור מקהלת רבה המזכיר גם את מיקומה של המערה בפקע = פקיעין (הסיפור מופיע בגרסאות שונות במקורות אלה: *ירושלמי, שביעית* פ"ט, ה"א; *בבלי, שבת* לג, ע"ב; *פסיקתא* פח, ע"ב; *בראשית רבה* וישלח, עט; *אסתר רבה* א, ט; ועוד):

"...רבי שמעון בן יוחאי ורבי אלעזר בריה הוון **טמירין במערתא דפקע** [ככל הנראה פקיעין] תלת עשר שנין בשמדא והוון אכלין חרובין ותמרים..." (*קהלת רבה* י, ח).

קשה לדעת לאיזה מסוגי המערות שמניתי, ניתן לשייך את מערתו של רבי שמעון בר יוחאי. אם מדובר בפקיעין שבגליל העליון, יש מקום להניח שמדובר במערה

[18] בתרגום מארמית הסתייעתי בד"ר הרב בניהו ברונר ובד"ר רונן אחיטוב, תודתי להם על כך.

טבעית, ואם באזור לוד (אליצור 2012, 441), קיימת אפשרות גם למערכת מסתור (מלמד 2010).[19]

מקורות אבות הכנסייה

אזכור מפורש לשימוש במערכות מסתור מופיע אצל הירונימוס, מאבות הכנסייה הבולטים מן המאות הרביעית-חמישית לסה"נ. את הפסוק "ועל כל מגדל ועל כל חומה בצורה" (*ישעיהו* ב, טו) ביאר הירונימוס כך:

> Qui ad Vespasiani Adrianique haec referunt tempora corporaliter dicunt impleta quae scripta sunt, quod non turris excelsa non firmissimus murus, non ulla navium multitudo et negotiationis industria, adversum vim Romani exercitus potuerit praevalereantra sectati (*הירונימוס*, 36).

יגאל ידין תרגם קטע זה כך:

> ואלה המייחסים את הפסוק לימיהם של וספסינוס והדריינוס אומרים שהכתוב נתקיים כאן במילואו שכן שום מגדל גבוה, חומה בצורה ביותר, הצי האדיר ביותר...כל אלה לא יכלו לעצמתו של הצבא הרומאי ותושבי יהודה הגיעו למצוקה כזאת עד שהם יחד עם נשיהם, טפם, זהבם וכספם... הסתתרו **במנהרות תת־קרקעיות ובמערות העמוקות ביותר** (ידין 1977, 258).

זהו תיאור מדויק למדי של מערכת מסתור. סוזאן ויינגרטן (2005, 28-32) הביאה תיאורים נוספים לשימוש חוזר שעשו נזירים ומתבודדים במערות מפלט ובמערכות מסתור שהיו בשימושם של יהודים בתקופת המרידות ברומאים. לדעתה, הירונימוס הכיר היטב את תופעת המסתור היהודית וידע לתאר את השימוש במערכות מסתור במרד הראשון והשני. ויינגרטן הביאה רשימה של חיבורים שנכתבו בידי נזירים המתארים חיים בחללים תת־קרקעיים מסוגים שונים, כמו מגורים של נזיר בבור מים שקרקעיתו שימשה למסתור. עוד הביאה מדברי הירונימוס עדות על קיומו של נזיר בשם פאול שחי במערכת מסתור שאליה הובילה מחילה.[20] לדעת ויינגרטן, על סמך מחקריו של יזהר הירשפלד, גם מנזר חריטון במדבר יהודה, שנבנה בתוך מערה, ראשיתו מערת מפלט.

---

[19] סקרי מלח"ם באזור רכס פקיעין שבגליל העליון הנערכים בשנים האחרונות, מעלים שרכס פקיעין עשיר בפעילות קרסטית מוגברת והניב עד כה מעל ל־300 מערות טבעיות. ראו סקירה כללית בנושא אצל שבטיאל 2009ב.

[20] קיומו של הנזיר שנוי במחלוקת בין החוקרים; ראו קליינברג 2000, 176.

דיון וסיכום

סקירת המקורות המפורטת במאמר זה מעידה כי מערות טבעיות במצוקים תלולים שימשו מקום מפלט ומקלט לפליטים יהודיים בשעות מצוקה, וכי שיטת ההתגוננות לפיה חצבו והכשירו מאות מערכות מסתור לתת־הקרקע, קיימת בחיבורים היסטוריים גם קודם לתקופות המרד הראשון ומרד בר כוכבא. בסקירת המקורות המקראיים הראיתי שכבר בספר בראשית נחשבת המערה כמקום מפלט וכמקום מוגן מפני אירועי מצוקה. אזכורים אחרים שהבאתי הם מספרי התנ"ך השונים; חלקם מפורשים יותר וחלקם מרמזים שבני אדם חצבו חללים לתת־הקרקע לצורך בטחוני. בכל מקרה אין ספק שהם נותנים תמונה ברורה על קיומה של התופעה בתקופת המקרא.

הן חיבוריו של יוסף בן מתתיהו הן ספרות חז"ל מלמדים שהשימוש במערות טבעיות כחצובות היה חלק בלתי נפרד ממערך ההגנה של היהודים מפני הכיבוש הרומי. מערך זה כלל מערכות מסתור, מערות מפלט ומקלטי מצוקים. שימוש ניכר בשיטות אלה נעשה בתקופות המרידות הגדולות הן ביהודה הן בגליל. בחלק מהמקורות ניתן לראות שהשימוש בשיטת התגוננות זו נודע ברחבי ארץ ישראל עוד מתקופתו של הורדוס וייתכן שעוד קודם לכך. לאחר מכן השתמשו במקומות אלה אנשים בעלי אידאולוגיה דתית שקראה להתנתקות מהעולם הרחב, והחללים התת־קרקעיים על כל סוגיהם אפשרו לממשה באופן הטוב ביותר. המקורות ההיסטוריים שנמנו כאן משמשים עדות חשובה לבחינת הקורפוס הרחב של המסתורים התת־קרקעיים שהתגלו ברחבי הארץ.

רשימת מקורות

אבי־יונה 1996:

אבי־יונה, מ', 1996, מפת מידבא - תרגום ופירוש, בתוך: ברקאי, ג' ושילר, א' (עורכים), *ארץ ישראל במפת מידבא* (*אריאל* 116), עמ' 15-63.

אביעם 2005:

אביעם, מ', 2005, *יודפת: מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

אליצור 2012:

אליצור, י', 2012, *שמות מקומות קדומים בארץ ישראל - השתמרותם וגלגוליהם*, ירושלים.

אפלבאום ואחרים 1978:

אפלבאום, ש', דר, ש', פלג, י' ורות, י' (עורכים), 1978, *החרמון ומרגלותיו*, *קובץ מחקרים ומאמרים*, תל אביב.

אשל 1998:

אשל, ח', 1998, סנדלים מסומרים במקורות היהודיים והממצא ממערות המפלט, בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, קובץ א, תל אביב, עמ' 225-233.

אשל וזיסו 2015:

אשל, ח' וזיסו, ב', 2015, *מרד בר כוכבא - העדות הארכאולוגית*, ירושלים.

אשל ועמית 1998:

אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), 1998, *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, קובץ א, תל אביב.

אשל ופורת 2009:

אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), 2009, *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, קובץ ב, ירושלים.

בן יהודה 1950:

בן יהודה, א', 1950, *מלון הלשון העברית הישנה והחדשה*, כרך 11 (מהד' עממית מיוחדת), ירושלים.

בראון ואחרים 1907:

Brown, F., Driver, S.R. & Briggs, C.A, 1907, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford.

ברושי 1968:

ברושי, מ', 1968, מקדה, בתוך: מזר, ב', טור־סיני, נ"ה, ייבין, ש', ליוור, י', ליונשטם, ש"א ורבין, ח' (עורכים), *אנציקלופדיה מקראית - אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו*, כרך ה, ירושלים, עמ' 303-304.

ברסלבסקי 1951:

ברסלבסקי, י', 1951, *הידעת את הארץ?, כרך ג: ים המלח סביב־סביב*, עין חרוד.

הרטל 2005:

הרטל, מ', 2005, *ארץ היטורים - ארכיאולוגיה והיסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית*, קצרין.

וודינגטון 1968:

Waddington, W.H. (editor), 1968, *Inscription Grecques et Latines, De La Syrie*, Roma.

ויינגרטן 2005:

Weingarten, S., 2005, *The Saint's Saints: Hagiography and Geography in Jerome*, Leiden.

זיסו 2001:

זיסו, ב', 2001, *הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

חכם 1984:

חכם, ע', 1984, *תורה נביאים כתובים עם פירוש דעת מקרא, ספר ישעיהו, כרך א: פרקים א-לה*, ירושלים.

ידין 1977:

ידין, י', 1977, *החיפושים אחר בר כוכבא: פרשת התגליות במערות מדבר יהודה ואיגרותיו של מנהיג המרד נגד רומא*, תל אביב.

ליבנר 2010:

ליבנר, ע', 2010, חרבת ואדי חמאם: כפר ובית כנסת מהתקופה הרומית הקדומה בגליל, *קדמוניות* 139, עמ' 30-45.

ליבנר ואחרים 2015א:

ליבנר, ע', דוידוביץ', א' וארובס, ב', 2015, הביצור בהר נתאי: מבנהו, זמנו ותפקידו, *ארץ ישראל* לא, עמ' 236-246.

ליבנר ואחרים 2015ב:

Leibner, U., Shivtiel, Y. & Distelfeld, N., 2015, An Early Roman Hiding Complex at 'Enot Sho'im, Central Lower Galilee, *Tel Aviv* 42, pp. 127–143.

לנגפורד ופרומקין 2013:

לנגפורד, ב' ופרומקין, ע', 2013, מערות הגיר הארוכות בישראל, *מחקרי יהודה ושומרון* כב, עמ' 319-322.

מלמד 2010:

Melamed, A., 2010, Hiding Complexes, in: Kol-Ya'akov, S. (editor), *Salvage Excavations at Nesher- Ramla Quarry*, Haifa, pp. 89–97.

מריל 1881:

Merril, S., 1881, *East of the Jordan, A record of Travel and Observation in the Countries of Moab, Gilead, and Bashan*, London.

סמט 1986:

סמט, א', 1986, המחבוא(ה) - עדות מן המשנה, התוספתא והתלמוד לקיומן של מערכות המסתור, *נקודות צוהרים* 13, עמ' 9-17.

ספראי 1981:

ספראי, ז', 1981, *פרקי גליל: בתקופת המשנה והתלמוד*, מעלות.

ספראי 2011:

ספראי, ז', 2011, תופעת המסתור כפי שהיא משתקפת במסורת חז"ל, *במעבה ההר* א, עמ' 33-44.

פוליטיס 2010:

Politis, K.D., 2010, The Monastery of Aghios Lot at Deir ‘Ain ‘Abata in Jordan, *Byzanz* 2, pp.1–23.

פטריך 1986:

פטריך, י', 1986, מחנה המערות של שמעון בר גיורא בערוץ הנקרא "פרתאי", *דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות* 9, ב, עמ' 21-26.

פרומקין 2015:

פרומקין, ע' (עורך), 2015, *אטלס מערות: מדבר יהודה וספר המדבר*, ירושלים.

פרס 1952:

פרס, י' (עורך), 1952, *ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית*, כרך ג, ירושלים.

פרסטר 1983:

פרסטר, ג', 1983, המלחמה הגדולה ברומאים (66-73) והממצא הארכיאולוגי, בתוך: רפפורט, א' (עורך), *ההיסטוריה של עם ישראל, כרך 8: יהודה ורומא - מרידות היהודים*, ירושלים, עמ' 155-157.

צבר ואחרים 2015:

צבר, ר', ליבנר, ע', דוידוביץ, א' ולנגפורד, ב', 2015, סקר המערות במצוקי הר נתאי, *קדמוניות* 149, עמ' 46-50.

קיל 1981:

קיל, י', 1981, *תורה נביאים כתובים עם פירוש דעת מקרא, ספר שמואל, כרך א: שמואל א*, ירושלים.

קלונר 1987א:

קלונר, ע', 1987, תארוך מערכות־המסתור, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), *מערכות המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב, עמ' 361-365.

קלונר 1987ב:

קלונר, ע', 1987, תולדות המחקר של מערכות המסתור בשפלת יהודה, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), *מערכות המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב, עמ' 30-36.

קלונר וזיסו 2006:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2006, מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר־כוכבא, בתוך: מור, מ', פסטור, ג', רונן, י' ואשכנזי, י' (עורכים), *לאוריאל, מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה - מוגשים לאוריאל רפפורט*, ירושלים, עמ' 125-147.

קלונר וזיסו 2014:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2014, חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלט בארץ יהודה, *במעבה ההר* ד, עמ' 57-68.

קלונר וטפר 1987:

קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), 1987, *מערכות המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב.

קליין 2010:

קליין, א', 2010, לזיהוי פרטיי, מקום מושב צבאו של שמעון בר גיורא, *ירושלים וארץ ישראל* 7, עמ' 75-86.

קליינברג 2000:

קליינברג, א', 2000, *רגל החזיר של האח ג'ינפרו: סיפורי הקדושים משנים את העולם*, תל אביב.

רביב ואחרים 2015:

רביב, ד', הר־אבן, ב', אהרונוביץ', י' וטבגר, א', 2015, מסתורים במדבר - מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון, *במעבה ההר* ה, עמ' 123-150.

רייך 2011:

רייך, ר', 2011, *לחפור את עיר דוד, המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים*, ירושלים.

רייך ושוקרון 2010:

רייך, ר' ושוקרון, א', 2010, חידושים בחפירות עיר דוד, 2008-2010, *קדמוניות* 140, עמ' 70-79.

שבטיאל 2009א:

שבטיאל, י', 2009, *מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

שבטיאל 2009ב:

שבטיאל, י', 2009, לתולדות חקר מערות ארץ ישראל, *אריאל* 188, עמ' 6-39.

שבטיאל 2011א:

שבטיאל, י', 2011, מערכות המסתור בגליל ייחודן ותפוצתן - עדכון ודיון מחודש, *קתדרה* 142, עמ' 7-26.

שבטיאל 2011ב:

שבטיאל, י', 2011, מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין - זהות טיפולוגית וזיקה היסטורית, *במעבה ההר* א, עמ' 45-58.

שבטיאל 2014:

שבטיאל, י', 2014, *מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה*, תל אביב.

שבטיאל 2015א:

שבטיאל, י', 2015, השימוש במערות הגליל למקלט בתקופה הרומית הקדומה ובמרד החורבן, *קדמוניות* 149, עמ' 51-61.

שבטיאל 2015ב:

שבטיאל, י', 2015, ייחודם של מקלטי המצוקים בהר ארבל־נתאי, בנחל עמוד ובסלע עכברה בתקופת הבית השני ובמרד החורבן, *ארץ ישראל* לא, עמ' 408-420.

שבטיאל 2016:

שבטיאל, י', 2016, מערכת המסתור שמתחת לבית הכנסת של חוקוק: מבט משווה ומקרה מבחן למערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל ובדרום הר חברון, בתוך: גרוסמרק, צ', גורן, ח', עבאסי, מ', זלטנרייך, י' וגרינברג, ז' (עורכים), *מחקרים חדשים של הגליל, ספר שני: הרצאות מששת הכנסים האחרונים*, תל חי, עמ' 175-204.

שוורץ ושפנייר 1992:

שוורץ, י' ושפנייר, י', 1992, מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים, *קתדרה* 65, עמ' 3-20.

שחר 1987

שחר, י', 1987, איסור הסנדל המסומר - למקורה של ההיסטורי של הלכה אחת, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), 1987, *מערכות המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב, עמ' 395-404.

תירוש 1988:

תירוש, א', 1988, מערכות המסתור - עדות בספר שופטים?, *נקדות צורים* 14, עמ' 100-102.

מקורות היסטוריים

אבסביוס:

אבסביוס, 1966, *ספר האונומסטיקון לאבסביוס*, מלמד, ע"צ (תרגום), ירושלים.

הירונימוס:

Hieronymus, 1963, *Commentariorum in Esaiam*, Adriaen, M. (editor), Turnholti.

חיי יוסף:

פלאוויוס יוספוס (יוסף בן מתתיהו), 2007, *חיי יוסף*, שוורץ , ד' (תרגום ופירוש), ירושלים.

טאקיטוס:

טאקיטוס, ק', 1965, *דברי הימים*, דבורצקי, ש' (תרגום), ירושלים.

מלחמת היהודים:

יוסף בן מתתיהו, 2009, *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*, אולמן, ל', שצמן, י' ופרייס, י' (עריכה ותרגום), ירושלים.

Josephus, 1895, *The War of the Jews*, in: Whiston, W. (translatoion), *The Works of Flavius Josephus*, London.

Josephus, 1989, *Josephus, vol. 2: The Jewish War, Books I-III*, Thackeray, H.St.J. (translation), London.

מקבים א:

רפפורט, א' (תרגום ופירוש), 2004, *ספר מקבים א*, ירושלים.

סטראבו:

Strabo, 1932, *The Geography of Strabo*, Jones, H.L. (translation), London.

קדמוניות היהודים:

יוסף בן מתתיהו, 1944, *קדמוניות היהודים*, שליט, א' (תרגום), ירושלים.

Josephus, 1961, *Josephus, vol. 7: Jewish Antiquities, Books XII-XIV*, Marcus, R. (editing and translation), London.

קסיוס דיו:

קסיוס דיו, 1980, *תולדות הרומאים*, ספר 69, 11-15, איזק, ב' (תרגום), בתוך: אופנהיימר, א' (עורך), *מרד בר־כוכבא, לקט מאמרים*, ירושלים, עמ' 9-21.